

HORÁNYI ILDIKÓ

Miről mesélnek a holtak?

A bécsi Pathologisch-anatomisches Sammlung (Naturhistorisches Museum)¹

Összefoglalás ♦ *A bécsi orvosi egyetem patológiai anatómiai gyűjteményét 1796-ban hozták létre. Mintegy 50 000 tételével ma a világ legnagyobb ilyen jellegű kollekcója. 1971-ben költöztették át az örültek tornyának (Narrenturm) nevezett épületbe, mely hajdan a világ első önálló pszichiátriai intézeteként működött. Ma a Természettudományi Múzeum különgyűjteményeként várja látogatóit a megújított, 2021-ben megnyílt kiállításával. A leíró anatómiai kutatások humanista szellemű megújítása, a tapasztalati, klinikai orvoslás hangsúlyosabbá válása indította el azt a folyamatot a 16. század közepén, amely a betegségek rendszerezésével, okaik felderítésével a patológia, a kórbonctan tudományának létrejöttéhez vezetett. Testünk külső, belső és mikroanatómiai szerkezetének, funkcionális működésének felderítése lehetővé tette az egészség és betegség tudományos alapokon nyugvó megkülönböztetését, oki és morfológiai rendszerezését. A kiállítás mind az épület történetével, mind a kórtan tudományának kialakulásával megismerteti a látogatót, és a patológia jelen ismeretei alapján rendszerben mutatja be azokat a természetes és mesterséges preparátumokat, demonstrációs eszközöket, amelyek a betegségek tanulmányozását a bécsi orvosi egyetem falai között lehetővé tették. Az írás nem csupán ajánló a kiállítás megtekintéséhez. A tárlat bemutatásán kívül annak történeti vetületeit boncolgatja, orvostörténeti összefüggéseit mutatja be, így hozzájárul a látottak értelmezéséhez, értőbb megismeréséhez.*

What stories do the dead tell us?

The Pathologisch-anatomisches Sammlung (Naturhistorisches Museum) in Vienna

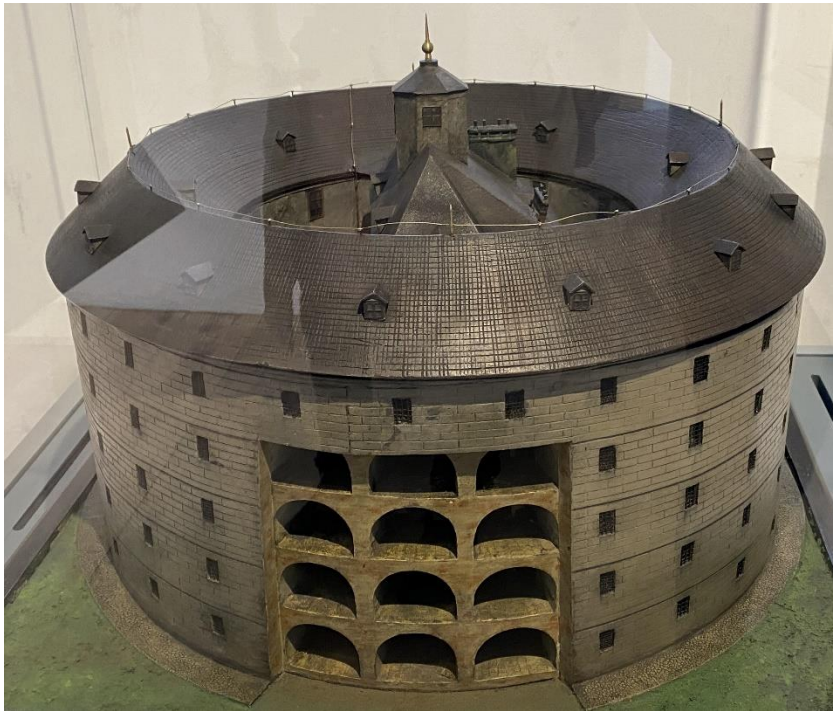
¹ Narrenturm. Pathologisch-Anatomisches Sammlung (Naturhistorisches Museum), Spitalgasse 2, 1090 Wien

Summary ♦ *The Collection of Anatomical Pathology of the Medical University of Vienna was established in 1796. With around 50,000 items, it is the largest collection of its kind in the world today. In 1971, it was moved to a building called the Tower of the Insane (Narrenturm), which used to be the world's first independent psychiatric institute. Today it awaits its visitors as a special collection of the Museum of Natural Sciences with its renewed exhibition, opened in 2021. The renewal of descriptive anatomical research with a humanistic attitude and the emphasis on experiential, clinical medicine in the middle of the 16th century started the process that led to the creation of the science of pathology and autopsy by systematizing diseases and discovering their causes. The discovery of the external, internal and microanatomical structure and functional operation of the human body made it possible to distinguish health and disease based on scientific grounds, and organize them causally and morphologically. The exhibition acquaints the visitor with both the history of the building and the development of the science of pathology. Moreover, based on the current knowledge of pathology, it systematically presents the natural and artificial preparations and demonstration devices that made the study of diseases possible within the walls of the Vienna Medical University. This article is not just some recommendation to view the exhibition. In addition to the presentation of the exhibition, it dissects its historical aspects and presents its medical history connections, thus contributing to the interpretation and better understanding of what is seen.*

A múzeum épülete

Bécs belvárosában, az orvostudományi egyetem és intézményei által alkotott blokkban egy érdekes, rotunda formájú épület hívja fel magára a figyelmet. Kupolaszerűen befelé hajló tetőszerkezete miatt régi csillagvizsgálónak is sejthetnénk, ám ennél sokkal földhözragadtabb funkciója volt hajdan. Neve, már többet elárul múltjáról, németül Narrenturmnak, bolondok tornyának nevezik. Ez volt Európa első önálló elmegyógyintézete, melyet kifejezetten a pszichiátriai eseteknek ítélt betegek számára hoztak létre. Az ön- és közveszélyes páciensek biztonságos őrzésére pedig a hagyományos börtönépület struktúráját találták a legmegfelelőbbnek. A kör alakú épület külső frontján emeletenként 28 ablak töri meg a falat, amelyek egy-egy beteg cellájába vittek világosságot. Összesen 139 különálló zárka volt a fogvatartottak számára, erős, vasalt ajtajuk a belső körfolyosókról nyílt. Az udvart középen egy épületszárny osztja ketté, s biztosít a körfolyosók között rövidebb átjáró utat. Tetejére nyolcszögletű faépítmény került, amelyben II. József osztrák császár több alkalommal is szívesen időzött. Annál is inkább, merthogy a világ egyik legrégebbi villámhárító rendszerével

is büszkélkedő épületet saját, privat vagyonából építtette 1784-ben Josef Ignaz Gerl (1734–1798) építésszel, aki Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök építészeként lehet ismerős a magyar közönség számára.



1. ábra: A hajdani Narrenturm makettje a kiállításban (a szerző saját felvétele)



2. ábra: Egykori cella Heimo Wallner grafikáival (a szerző saját felvétele)

1852-ben új, modernebb pszichiátriai intézetet helyeztek üzembe a közeli Brünlfeld kerületben, ahol már célzott terápiás kezelésekkal próbálták gyógyítani az elmebajt. Ettől

kezdve a bolondok tornyába már csak a gyógyíthatatlannak ítélt eseteket zárták, mígnem 1866-ban az épület ezen funkcióját teljesen felszámolták. A sokáig üresen álló intézetet 1920-ban ápolónői kollégiumként újítták fel, később pedig az egyetemi klinikák telephelyeként szolgált. Műhelyek, orvosi lakások kaptak helyet falai között. Az időközben műemlékké nyilvánított épület ma a Bécsi Egyetem tulajdona. Itt működött 1971 óta a Szövetségi Patológiai Anatómiai Múzeum (Pathologisch-anatomischen Bundesmuseum), amely 2012. január 1-jén a Bécsi Természettudományi Múzeum kebelén belül lépett a megújulás útjára az immár bérelt létesítményben. A torony felújítási munkálatait követően az elavult kiállítás modernizálására került sor, amely 2021-től fogadja az orvostörténelem iránt érdeklődő látogatókat Pathologisch-anatomisches Sammlung néven.



3. ábra: A múzeum épülete ma (a szerző saját felvétele)

Amikor a holtak „megszólaltak”

A 16. század folyamán a humanizmus megújító szelleme a középkori skolasztikus rendszeren alapuló orvostudományt is alaposan átalakította. A többnyire ókori tudósok addig megkérdőjelezhetetlen tanaira épülő medicina a tapasztalati alapokon szerzett tudásnak szerzett teret, s az egységben szemlélt természet központjába az embert állította. Az ember fizikai valójának megismerése, a működés mikéntje, a test és lélek viszonya, a kozmikus rend és az ember relációja prioritást élvezett, hisz Isten legcsodálatosabb teremtményének léte és szerepe világunk alapkérdései közé tartoznak. A humanista orvostudomány elsősorban a normák, az

ideál, a hibátlanul működő természet és emberi test megismerésének feladatát tűzte célul maga elé, melyből az eltérő, a beteg, az abnormális definíciója később levezethető. A betegség melletti, klinikai oktatás erőteljesebb hangsúlyozása mellett a gyakorló orvos tapasztalati felismerései, az emberi test feltérképezését immár a boncasztal mellett vállaló anatómus meglátásai szolgálták vezérfonalul a koherens szakmai ismeretanyag megteremtéséhez, az antik auktorok óvatos felülbírálásához. Az addigi tudás kritikus megújításával az orvostudomány egyes részterületei inspiráló lendületet kaptak, s bizonyos tudományágak önállósodását eredményezték, köztük a medicina alapjaként felértékelődő anatómiáé is. A korábban a sebészet béklyói alá kényszerült leíró anatómia empirikus reformja lehetővé tette, hogy az emberi testet, illetve a test belsejében feltáruló összetevőket megismerjük, egymáshoz való viszonyukat feltárjuk, rendszerben szemléljük. A túlnyomórészt elméleti stúdiumok mellett a betegágnál zajló oktatást sem becsülték le, a gyakorlat számára is használhatóbb tudományt kívántak létrehozni. A reneszánsz egyik vívmánya a középkor gyakorlatát messze meghaladó klinikai oktatás bevezetése lett. A klinikai oktatás szerepének hangsúlyosabbá válása a gyakorlati orvostudomány más műfajaira is ösztönzően hatott. Természetesen az alapot a megreformált anatómia biztosította, mely az általános emberit próbálta megragadni, s lehetőséget biztosított az általánostól eltérő, egyedi elváltozások megfigyelésére, a szervezet működési struktúrájának – bár még csupán óvatos – felfejtésére, a szervek viszonyának felderítésére. Az egyes betegségek leírása mellett azok rendszerezésére is igény mutatkozott, s a kórtan, járványtan tudományága a meginduló specializálódás részeként kezdett önállósulni.

Jean François Fernel (1497–1558) francia orvos tett nagyvonalú kísérletet arra, hogy a betegségeket kóroktani szempontból rendszerezze, és átfogó módon értelmezze. Korának új betegségével, a szifilisszel is részletesen foglalkozott. Fernel a medicina egész hagyományának talán legjobb ismerője volt, igazi humanista, újítást sürgető polihisztor. *Universa medicina*-ja egy humanista orvosi summa, mely zárt, tanítható rendszerbe foglalja a természet, az élet és a betegség problematikáját. Az anatómiai tudásunk bővülése, az egészséges test megismerése lehetővé tette, hogy az eltérőt, a kórosat felismerjük, elkülönítsük, így a leíró anatómia nyomán a kóroktani (patológiai) anatómia tudományágának kialakulásához már minden adott volt. Giovanni Battista Morgagnit (1682–1771) szokás az anatómiai patológia (kórbonctan) atyjaként tisztelni, aki összegyűjtötte a boncolások során szerzett tapasztalatait és megalkotta az első patológiai anatómiai atlaszt. A betegségek okait, jellemzőit és mechanizmusait vizsgáló orvos a klinikai tapasztalatokkal vetette össze a boncasztal mellett szerzett tudását, ám a szabad szemmel látható elváltozások mellett kisvártatva a csupán mikroszkóp alatt feltáruló világra is fókuszálni kellett. A szervek patológiájának tanulmányozása után megkezdődött a szövetek

vizsgálata is. Marcello Malpighi (1628–1694) itáliai anatómus és fiziológus az elsők között használt mikroszkópot, s fedezte fel a hajszálerek hálózatát és a tüdő légólyagjait.

A munka folyamán mind a leíró anatómiai, mind a patológiai gyakorlatban elterjedté vált, hogy a gyorsan bomló holttestekből, boncolatokból preparátumokat, demonstrációs eszközöket készítettek. Ezek lehetnek naturális, szerves készítmények, amelyeket kiszárítva vagy nedves közegben tároltak, de gyakori volt, hogy ezekről lenyomatot vettek, s mesterséges anyagokból (viaszból, fából, csontból, papírmáséból stb.) állították őket elő. Ezzel a gyakorlattal egyrészt a boncolandó testek hiányát enyhítették, másrészt a preparátumok az oktatásban is hasznosnak bizonyultak, egyúttal lehetővé tették a szervek gondos tanulmányozását, vizsgálatát. Egészen a 18. századig szokásban volt, hogy az egész alakos demonstrációs eszközöket élő ember mozdulatait imitálva állították be, így azok nem csak az emberi testről alkotott tudásnak, de az élet mibenlétének rejtélyét feszegető kérdéseknek is morbid tárházai lettek. A morális jelentéssel, az élet-halál birodalmába való betekintéssel felruházott demonstrátumok többnyire a bonctermekekben (theatrum anatomicum) kaptak helyet, illetve a klinikákon tárolták őket.

Így történt ez Bécsben is, ahol 1796-ban, az Allgemeines Krankenhausban hoztak létre patológiai gyűjteményt Johann Peter Frank (1745–1821) igazgatósága alatt a tudomány és az oktatás fejlődése érdekében. Ezzel biztosították a könnyebb hozzáférést a klinikai és anatómiai oktatóanyaghoz a medikusok és az orvosdoktorok számára. A tárgyak gyarapodását az is segítette, hogy 1811-ben császári rendeletben rögzítették a kötelező kórházi boncolást, és a tudományosan érdekes betegségfajták megőrzésének köteleességét. A betegségek múzeumaként funkcionáló gyűjtemény katalogizálását Lorenz Biermayer (1778–1843) professzor és kurátor kezdte el 1812-ben, a leltárt mind a mai napig vezetik. Karl von Rokitansky (1804–1878) osztrák patológus volt a modern patológiai diagnosztika egyik megalapozója. Átfogó patológiai kézikönyve nagy hatást gyakorolt az orvostudomány fejlődésére. A gyűjteményt ő bővítette ki és szorgalmazta a még gondosabb megőrzést a jövő generációi számára. A patológiai klinikáról 1971-ben költöztették át a kollekciónak az akkoriban nagyrészt üresen álló Narrenturmba, amely három évvel később szövetségi múzeummá alakult. A Természettudományi Múzeum kebelén belül újjászerveződött kollekciónak ma a világ legnagyobb patológiai-anatómiai gyűjteménye, mintegy 50 000 tételből áll.

Miről mesélnek a holtak?

A nyitvatartási időben nyilvánosan látogatható kiállítás a torony földszinti 28 cellájában kapott helyet, szobánként egy-egy tematikai egységre bontva a mondanivalót. Tekintettel a kollekciónak érzelmileg és morálisan szenzitív mivoltára, eszközeiben szerényen, bőséges német és angol

nyelvű magyarázó feliratokkal ellátva próbálja elkerülni azt a képzetet, hogy valamiféle emberi „szörnytárral” találkozna itt a látogató. A tematikus egységeket bevezető tablók, az alegységekre és a tárgyakra vonatkozó feliratok garantálják a látottak megértését a laikus közönség számára is. A történeti magyarázatokon túl egészségügyi tanácsokkal is ellátják az érdeklődőket, illetve felhívják a figyelmet a prevenció fontosságára, a hatályos közegészségügyi előírásokra. A kollekción bemutatásán túl az épület történetével is megismerkedhetnek a látogatók, a kiállítás végén pedig egy időszakos tárlatot is megtekinthetnek, amely a járványok történetének legfontosabb állomásait villantja fel számukra. Azonban mivel ezek a patológiai szemléltető eszközök továbbra is fontos részét képezik az egyetemi oktatásnak, természetesen a szakemberek számára is tanulmányozhatóak.

Elsőként a gyűjtemény történetével ismerkedhetünk meg, majd az anatómia és patológia tudományának eredetébe, históriájába nyerhetünk bepillantást az ókortól egészen a modern kóroktan megszületéséig. Külön hangsúlyt kapnak azok a remek tudósok, akik Ausztria, illetve Bécs számára hoztak dicsőséget munkásságukkal. Az első és második bécsi orvosi iskola tevékenysége nagymértékben járult hozzá, hogy a patológia tudományos módszertana kialakuljon, közelebb kerüljünk a halál folyamatának és a betegségek okainak megértéséhez. Napjainkban a kórboncnok feladata nem csupán a halott test vizsgálata, sokkal inkább az élő ember betegségeinek diagnosztizálása és tipizálása a megfelelő terápia megválasztásának céljából. Ekként a makro- és mikropatológia (histologia pathologica) eszközei: a boncolás, a szövettan, a citológia, a molekuláris kutatások nagymértékben kiegészítik egymást. Míg az általános patológia azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mi a betegség valójában és mi is okozza azt (etiologia), addig a nosológia a betegségek osztályozásának tudománya, azon belül a szisztémás (morfológiai) patológia pedig a különböző szervrendszerekben előforduló betegségmintákat osztályozza. A patológia tudományának módszertani megismerése után a kutatás során létrejött esettanulmányok, maguk a demonstrációs eszközök kerülnek fókuszba. Mind a természetes, mind a – gyakran művészi megformálású – művi készítmények típusaiból láthatunk példákat, s megismerhetjük a hajdani és a modern kori preparálási technikákat.

Az orvostudomány számára az egészséges testtől eltérő jellegzetességek, deformitások, rendellenességek számos információt hordoznak. A betegségek okainak megfejtése, a betegség mibenléte sokáig rejtve maradt a tudósok előtt, hiszen a külső behatások okozta megbetegedéseken kívül a testben lezajló folyamatok, összefüggések feltárása, a kórokozók felfedezése, szervezetünk mikrobiológiai összetevői csupán alig 150 éve kezdtek körvonalazódni, s kutatásuk mind a mai napig tartogat meglepetéseket. A betegségek okainak rendszerezése az etiologia feladata, amely az ok-okozati összefüggések vizsgálata alapján

osztályozza az emberi kórokat. Ennek szemléltetésére a gyűjtemény kétszáz évnyi anyagából azokat a jellegzetes demonstrátumokat válogatták össze, amelyek alapján kirajzolódnak előttünk ezek a kapcsolódási pontok. A mechanizmusokat hat nagyobb alegységben mutatja be a tárlat. Elsőként a gyulladásos megbetegedéseket, tünetegyütteseiket ismerhetjük meg, s a kórokozókkal szembeni védekezés lehetőségeit, másodikként pedig a ragályos nyavalyák legfőbb típusait. A mikroorganizmusok okozta betegségek közül a fertőzőek ismerete mindenki számára elengedhetetlen, hiszen számos közegészségügyi rendszabály írja elő megelőzésüket, szabályozza, akadályozza a közösségeken belüli terjedésüket. A közelmúlt Covid 19-es pandémiája erre kitűnő tanúságul, illetve tanulságul is szolgál. S talán nem is véletlen, hogy az oltásellenes mozgalmak ismételt megerősödése okán a kiállításban nagyobb részt szentelnek a preventív oltások típusainak, a mechanizmusuk megértését szolgáló emlékek bemutatásának.



4. ábra: Részlet a kiállításból – A krónikus gyulladások (a szerző saját felvétele)

A tuberkulózis – amelyet mi morbus hungaricusként ismerünk – szintén hangsúlyos szerepet kap, hisz az oltásokra nem igazán reagáló felnőttkori megbetegedés napjainkban is szedi áldozatait. A 19-20. század folyamán Bécsben is vezető haláloknak számított, Ausztriában épp ezért „bécsi betegség”-ként emlegetik. Korunkban a daganatos megbetegedések vették át a TBC cseppet sem megtisztelő szerepét, így a jó- és rosszindulatú szövetképződmények okairól, külső, belső és genetikai tényezőiről is alapos információkat kaphatunk. Az anyaméhben kialakuló, spontán vagy öröklődő veleszületett betegségekkel, illetve a szervezetünkre hatást gyakorló külső káros behatásokkal (például mechanikai sérülések, mérgezések, vegyi égések, fagyások, égési sérülések, sugárkárosodás stb.) zárul a betegségek okait bemutató kiállítási egység.



5. ábra: Részlet a kiállításból – Tüdőtuberkulózis (a szerző saját felvétele)

A betegségek okainak kóroktani rendszerezését a nosológiai rész követi, amelyben a demonstrátumok, történelmi emlékek segítségével az emberi test tájanatómiai felosztása szerint vizsgálják az egyes szervekben, szervrendszerekben kialakuló elváltozásokat, makro- és mikropatológiai jellegzetességeket. A szív- és érrendszeri, a neuropatológiai, azaz a központi idegrendszert megtámadó betegségek, továbbá a légúti és emésztőrendszeri mellett az urogenitális, a mozgásszervi, csontokat, ízületeket, izmokat érintő kórok tipizálása, sokszor látványos elváltozásokat okozó hatásai kerülnek tárgyalásra. A különféle bőrbetegségek bemutatása annak okán is hangsúlyos szerepet kap, mert ezek nagy száma (ma körülbelül 3000 meghatározott bőrbetegség ismert) és gyakori előfordulása miatt a gyűjtemény igencsak gazdag kollekciót tudhat magáénak. Egyes bőrbetegségek külső tényezők hatására alakulhatnak ki (pl. hő vagy vegyszerek), de lehetnek más betegségek kísérő tünetei vagy épp veleszületett illetve szerzett rendellenességek (pl. daganatok) következményei is.



6. ábra: Részlet a kiállításból – Bőrbetegségek: a fertőzések és a szifilisz (a szerző saját felvétele)

A világos és koncepciózus rendszerezés segítségével a látogató nem csupán egy tudományág történetébe nyerhet betekintést, hanem választ kaphat azokra a kérdésekre, hogy mik azok a kritériumok, amelyek alapján a testet betegnek tekinthetjük, mit tartunk ma kórosnak, deformatívnak. Azt azonban ne feledjük, hogy a válaszok csöppet sem olyan egyértelműek. Noha az széles körben elfogadott, hogy a szépségideálok, az emberi testre vonatkoztatott normarendszerek kor- és kultúrafüggőek, abba kevesen gondolnak bele, hogy a betegség megítélése is ebbe a kategóriába tartozik. Az egészséges és a beteg test

határvonalainak meghúzása korántsem egyértelmű feladat. Nem csupán a pszichés abnormáliák kategorizálása, kórosnak vagy normálisnak tartása változott az idők folyamán – amire egyébként a legjobb példa épp a Narrenturm épülete –, a különféle okokból eldeformálódott test megítélése, az egészséges test ideálképe szintén kultúrafüggő. A középkor vallási felfogása például nem tartotta a normától eltérőnek a deformitást, a különféle bőrbetegségeket. Isten sokszínű teremtménye a maga egyediségével ugyanúgy képviselte a teremtés csodáját, mint a szépségideál. A halhatatlan lélek erényei többet nyomtak a latban, mint egy ferde gerinc, elkorcsosult végtag. S biztos, hogy a környezeti behatásokat korrigálni igyekvő evolúciós folyamatok nem eredményeznek majdan más testideált? Miért tartjuk a nyugati típusú orvostudomány válaszait egyeduralkodónak? Mit tart betegségnek a keleti medicina? Messzire vezető kérdések ezek. A Szövetségi Patológiai Anatómiai Múzeum még 1999-ben egy rendezvénysorozatot szervezett „Grenzüberschreitungen” (határokat átlépő) címmel kortárs művészek bevonásával. A múzeum tárgyai ekkor nem csak orvosi, hanem társadalmi kontextusukban is megmutatkoztak a testképek különfélesége és a normalitás kérdésköre tekintetében. Ennek a nyomait őrzi egy mementóként meghagyott cella, melynek falait és mennyezetét Heimo Wallner (1961–) osztrák művész szénrajzokkal díszítette. Annyi bizonyos, hogy a Narrenturm patológiai kiállítása jelen korunk tudását, elképzeléseit tükrözi. Talán pár évtized múlva már erre a kiállításra is orvostörténeti kordokumentumként tekint a jövő nemzedéke.

Horányi Ildikó

művészettörténész, főmuzeológus
Magyar Nemzeti Múzeum
Simmelweis Orvostörténeti Múzeuma
horanyi.ildiko@gmail.com
horanyi.ildiko@hnm.hu